

Поворот козака Майкла Смайлза

Леонід Мосендз

— Хто з вас, панове, добре знає географію?

Цим несподіваним запитом почав наш голова сьогоднішню неофіційну частину клубових зборів.

— А що значить добре?

— Запит на запит, але до речі, — засміявся Давид. — Так добре, щоб міг, наприклад, пригадати нам, де в З'єднаних Державах Америки місто Річмонд?

Запанувала довша тиша. Я не сумнівався в своєму незнанні, але деякі обличчя прибрали замислено врочистий вигляд. Голова зупинявся на них по черзі трохи іронічним, трохи очікуючим зором.

— Важко вгадувати, чого не знаєш, — порушив нарешті напруження чийсь зрезигнований голос. І всі весело засміялися.

— Отож я бачу, що доведеться мені самому відсвіжувати ваші зачерствілі географічні знання, — постановив Давид. — І пригадати вам, що Річмондів у З'єднаних Державах є кілька. Але я мав на думці лише Річмонд над рікою Джеймсі, столицю стејту Вест — Вірджинія. Це великий культурний і промисловий осередок, з кількома сотнями тисяч мешканців... Бачу, що дехто від здивування витріщує очі... Не варто. Колись і я знав про це місто стільки ж, як і ви сьогодні. Але вже давно перечитав відповідні гасла в Бритійській енциклопедії... А зацікавився я тим містом тому, що звідти походив козак Майкл Смайлз...

Я ніколи був би не припускав, як і кожен з нас, що міг бути колись козак з таким прізвищем. Давид завжди мав відомості, які нам не були знані. Перебивати його було б зайво...

— З історією Майкла Смайлза, — продовжував Давид, — я познайомився не зразу. Мусів збирати її по частинках і зіпльовати до купи. Свідком дечого з цієї історії був я сам, дещо почув від Майкла. Хоч мало. Скупий був на слова козак і не любив розмовляти про себе. З великими хитрощами і часом впрост таки нахабством доводилося здобувати відомості, які мене цікавили. Та й тих кілька місяців, що ми проблукали разом по Україні, дали мені лише обриси фактів. Може, я їх ніколи й не заповнив фарбами життя, якби не був свідком останнього акту цієї козацької драми. За той час, що минув від неї, я ще кілька разів перезгадав, так би мовити, її перебіг. Порівняв відоме, поінформувався про незнане, доповнив правдоподібним. Тепер, зібравшись поділитися з вами цією історією, здається мені, що впрост читатиму її з книги пам'яті й уяви...

Справді, Давид мав іноді трохи дивний спосіб оповідати. Тоді він ніколи не зупинявся поглядами на слухачах. Він наставляв осі очей на безконечність, немов дійсно вдивлявся в йому одному видні сторінки далекої книги подій. Гладко, без зупину і без свого звичайного кепкування, розказував він тоді, ніби внутрішнім зором

вичитував з ясних рядків цікавий і для нього самого зміст.

— Коли Майкл Смайлз, чотовий третьої сотні Річмондського пішого полку американської експедиційної армії, заявив після завішення зброї на західному фронті, що він ще на деякий час залишається в Європі, — то зразу ніхто з його товаришів не виявив свого здивування. Правда, війна була дефінітивно скінчена, і кожен, хто мав здоровий або незначно надщерблений карк, з радістю квапився за океан, додому. Від бруду окопів, паху шпиталів і безтолоччя гульливого запілля, що було справжнім зразком "Бенкету під час чуми"...

Отож велетенський "Президент Рузвельт" швидко осідав під навантаженням біля Шербурського молу. І вояки з нетерпінням очікували перших хмарок диму з його димарів. Завтра мав він уже відплисти з Річмондським полком, а лише сьогодні чотовий Майкл Смайлз зголосив своє рішення. На кілька байдужих по тону запитань він так само байдуже відповів, що має ще полагодити тут деякі справи.

— Де саме тут?

— В Європі... — І Майклова рука майнула в невиразному напрямку, кудись туди, де простяглася тая Європа, яка містила в собі його неполагоджені справи. Хтось з товаришів висловив своє глибоке переконання, що в цій покаліченій колючим дротом Європі неможливо буде довший час полагоджувати будь-які справи. Хтось погодився з цим глибоким розумінням європейської будучини... Та на тім поки що прояви зацікавлення закінчилися.

Джентльмени не розпитують, але тим більше, мабуть, п'ють... І готель "Конкордія" був того вечора свідком такої грандіозної пиятики, якої в Шербурзі не відбувалося від років. Чотовий третьої сотні Майкл Смайлз був її вартій. І хоч переможений алкоголем товариші й надалі стримувалися від проявів цікавості, але аж занадто дружнє поплескування Майкла по плечах виявляло потенціал їхнього здивування:

— Ні! Тільки уявити собі! Лишатися тепер в Європі! І не при місії чи якомусь посольстві? А просто так! Полагоджувати справи!... Хлопцеві, як Майкл! З його славою найліпшого баскетболового змагуна Річмонду. З його славою найхоробрішого вояка полку, що раз був загнав футболевого м'яча аж у самісінькі німецькі окопи. З його зв'язками між демократами й республіканцями. З його вірджінськими вуйками, дядьками, вуйнами й дядинами, що готові були б перевернути догори ногами обидві Вірджинії, лише-но щоб він не йшов на війну, та ще й як простий вояк. А тепер могли б перевернути Вашингтон і околиці, щоб своєму улюбленцеві уможливити достойну Смайлзів майбутність...

— Які це, власне, справи? Мабуть, якась французенка. Ах, ті французенки! Вони мають нічим не виправдану властивість прив'язуватися до мужчини заради його самого. Щоправда, і вони іноді варті того ж самого. Та все ж таки, чи варто, задля жінки, зрікатися всіх Річмондських перспектив?... Ні, Майкл рішуче з'їхав з глузду!...

Тому, коли на другий день Майкл прокинувся в своєму покої аж пізно ввечері, то йому не так гуло в голові від випитого, як боліли плечі від дружніх поплескувань. Перше, що зробив він, — скочив до вікна. Місце "Президента Рузвельта" займав біля

молу якийсь інший колос, ковтаючи вантаж, як Мамон жертви, подумав Майкл.

На хвилинку ніби заздрість торкнулася Майклого серця. За тиждень усі вони вдома, в рідній Вірджинії. Розійдуться по фермах, містечках, підгір'ях і долинах. До знайомих привітних околиць і облич... Багатьох привітає його веселий Річмонд. Буде гучна зустріч, не гірша, ніж свято Незалежності... А потім у клубі старші панове, зачувши, що він залишився в Європі для полагодження своїх власних справ, від здивування перестануть на хвилинку смоктати свої цигари... А старші пані одногласно проголосять, що від Майкла Смайзла, сироти-одинака й шибайголови, нічого ліпшого сподіватися й не можна було... Вуйки й дядини, напевно, перехворіють. А лише молодше покоління пожертвує йому, мабуть, кілька щирих зітхань... От дядько, той може заради нього збентежити всі консулати в Європі... Але хай... Трохи хвилювання дорогій рідні абсолютно не пошкодить... І, уявивши собі цілий родинний гармидер, який скоїться від його відсутності, Майкл почув себе як хлопчина, що приправив оточенню якусь несподівану збитошність. І, засміявшись, відчув, що навіть і сліди заздрості до товаришів покидають його серце. Він з такою ґрунтовністю почав умиватися, ніби хотів змити з себе й сліди якихось там жалів за Річмондом і Вірджинією.

І того ж самого вечора в їдальні експресу Шербург — Париж ніхто в елегантному юнакові не пізнав би вчорашнього чотового Річмондського полку, Майкла Смайзла.

Експрес мчав крізь осінню ніч, розпатлавши свою іскристу чуприну. Майкл стояв у коридорі, і, притиснувши обличчя до віконної шиби, дивився в темряву. Коли б хто сказав йому тепер, що він лише романтичний хлопець, який утікає з дому за пригодами й далиною, — він не знав би, що відповісти: "Може, так... а може, й ні..." Він сам не знав...

З бічної кишені витяг Майкл великий кишеньковий блок, а з нього часописну вирізку. Була вона десь з весни того таки року й мала сенсаційний заголовок: "Наш новий ворог". Була це інформаційна стаття про повстання на Сході Європи нової держави, України. Подавалися короткі інформації про її історію, про козацьку державу Хмельницького, московське лихоліття, наслідки революції й проголошення гетьмана... Хоч автор і стверджував, що нова держава має занадто тісні зв'язки з центральними державами, але в її ворожість до Антанти не вірив. Виявом його сумніву був і знак запиту за сенсаційним заголовком...

Часопис з цими інформаціями попав у Майклові руки цілком випадково. Ліниво тоді сковзнув він очима по заголовку, ліниво почав читати й уже не відірвався, аж дочитав до кінця. А потім вирізав замітку й сховав до нотатника. Він проносив її з собою цілу весну й літо, разом з листом до родичів, на випадок, якби його вбито. Він не віддавав собі відчиту, для чого потребує її, але якесь рішення поволі назрівало в нім і остаточно з'ясувалося перед поворотом додому.

Якби цю вирізку побачив хто з його товаришів, — напевно дуже здивувався б. Правда, вояки збирали вирізки про висліди баскетболових змагань, там у себе вдома. Або фотографії кінозірок, чи світлини своїх улюблених коміків. Але ніхто з них ніколи не вирізав собі жодної політичної новини й не тримав би її так довго при собі, як

Майкл. Та ще новини з якогось далекого Сходу, де простяглися неznані простори нової держави.

Коли хто гадає, що З'єднані Держави не мають аристократії, — дуже помиляється. Коли хто гадає, що вона складається з мільярдерської сметанки, — помиляється ще більше. Та аристократія відзначається не велетенськими маєтками, а своїм стопроцентним американським походженням та своїм політичним впливом. Вона — це нащадки тих, що на славетній "Маєвій квітці" пристали як перші колонізатори до берегів Нової Англії. Вона — це нащадки тих, що з Джоном Смітом засновували Вірджінську компанію, закладали Джем-ставн, заорювали перші борозни у вірджінську землю, перші падали під індіанськими томагавками. Це в них текла кров славетної князівни Попагонтас, що давала їм тубільне право на весь цей край. Так, це вони розбудовували свою Вірджінію, цей підклад цілої держави, колиску семи президентів, з Вашингтоном на чолі, "мати стейтів", мати президентів, як гордовито звали її. Це ось ця справжня американська аристократія, що скептично дивиться на всілякі там міхи з грішми: різних Марґенштернів, Морґанів Рокфелерів і Вандербільтів... До тієї аристократії належали й Смайлзи.

У родинній хроніці, започаткованій на кількох задніх листках старовинної Біблії, був занотований початок Смайлзового роду в Америці. Майкл кілька разів мав у руках цю родинну реліквію, що зберігалася в доброму сейфі одного з банків Річмонду. Друкована в Амстердамі, мала вона на чільній сторінці запис латинською мовою, що належить бакалаврові Михайлові Смільському, синові сотника з Козацької землі України, з міста Сміли. Був зазначений рік наприкінці шістнадцятого віку... По традиції роду, це й був перший Смайлз, що прийшов до Вірджинії з Джоном Смітом на початку сімнадцятого віку.

Читане по-англійськи стало зі Смільського Смайлз і пішло так цілі століття. На кінці ж Біблії кілька пожовклих сторінок були пописані датами народження й смерті членів роду майже за ціле перше століття перебування в Вірджинії. Майкл кілька разів читав цей синодик народжень, шлюбів і смертей, цей шерег імен мужчин і жінок, що довгим рядом вишикувалися на початку роду. Як кожен тубільний вірджінець, він з дитячих років носив у собі ту гордовитість роду, якої не знає Вискочень — Захід, який ще ані не перед ста роками був лише пасовиськом бізонів. Ні, стейт, держава, доля цього континенту кувалася тут, на вірджінських рівнинах, ними, нащадками тих перших, відважніших, витриваліших!...

Цікаво, що родові амбіції американської аристократії дуже рідко сягали за межі її континенту. Хто були ті, що їх англійська влада насильно вислала з Англії на "Маєвій квітці", щоб колонізувати Нову Англію? Хто були ті піонери, що з авантюристом Джоном Смітом, хоч і адміралом "Нової Англії", засновували цю державу. Як і чому син козацького сотника з далекого козацького міста прийшов до Вірджинії, щоб обернутися в Майкла Смайлза. І чим були його предки на тій землі, що в поблідлому записі несла таке дивне ім'я: Україна — козацька земля.

Справді ніхто з роду Смайлзів за цілих три століття не поцікавився подібними

питаннями, їм вистачало, що це їхній піт й їхня кров клали підвалини держави. Але як і чому почався їх рід саме від козацького бакалавра — нікого ніколи не боліло. Хіба лише зберігали одну родову традицію: старший син у роді завжди діставав на честь свого предка це козацьке ім'я Михайло — Майкл.

Отож Майкл був одинаком. Не мав ані сестер, ані братів. Батьки йому швидко вмерли, залишивши його на вихованні у бездітного дядька, відомого річмондського адвоката й сенатора. Там Майкла любили як рідного, і якщо з нього не виріс розбещений юнак, то це завдячував своєму родинному характерові, що завжди мав усвідомлення про працю й обов'язок.

Люблений приятелями й ріднею, трохи шибайголуватий юнак міг очікувати доброї кар'єри, яка відкривалася йому з дядьківської канцелярії при чинній допомозі численної рідні. Якби не війна й не експедиційний американський корпус до Європи, — надії родичів не були б марними. Виховався б з нього незлий адвокат, парламентарний репрезентант, не останній чинник у політичному житті держави, що скінчив би впливовим сенаторством, суддівством або й закордонним представництвом.

Не все ще було втрачено, коли Майкл добровільно зголосився до експедиційного корпусу. Ніщо з родинних надій не було ще втрачено, поки він залишився живий і вернувся б додому. Ніщо не було втрачено аж до того дня, як вирізав і сховав для всіх інших байдужу нотатку про нову державу — Україну...

Перебігаючи все це думками перед темним вікном експресу, повз який часом пролітали метеорити іскор, Майкл пробував сам собі з'ясувати, чим саме зробила на нього та замітка таке враження. І не знаходив відповіді. Чи, власне, знаходив одну, яку за відсутністю інших прийняв як висвітлення для свого поступовання: чому власне йому, нащадкові Смільського сотника, не подивитися на країну, звідкіля прийшов його прапрадід? Чому не використати нагоди й не з'явитися самому на тій землі, щоб порівняти її з його вірджінськими горами, ланами й долинами...

Отож це була для нього проста цікавість, може, не без присмаку романтизму й авантюризму. Але лише цікавість... І як був би він здивований, коли б його переконували, що це нащадка так тягне до обрії батьківщини старої, як колись предка гонило за обріями новими...

Гладкий біг Давидового оповідання перервався.

— Ось це, панове, вам та частина Майклової історії, яку я мусів сконструювати сам з усією правдоподібністю, що давали мені мої здогади й спостереження. А далі вже оповідатиму як очевидець.

Було це напровесні дев'ятнадцятого року. Саме коли попустили лютневі морози. Обрій прибирав важкого олив'яного вигляду, гайвороння, здавалося, чіплялося крилами за хмари, і сніг починав шерхнути. Давно вже відгриміли гармати повстання проти гетьмана, окупаційна армія центральних держав залишила по собі лише стоси рушниць і трупів. Зате жадібна північ починала тиснути нестримним валом... Повстанчий загін, у якому я був старшиною, спинився якось на ніч на одному з фільварків Київщини. Усі були до смерті потомлені. Затиснуті з двох боків у кліщі

московською кіннотою, у кліщі, які, сходячись за нашими плечима, гонили нас усе далі й далі на захід, ми були як загнані звірі. Пам'ятаю безнадійну халепу, дощ зі снігом і вітром, що навіжено рвав солом'яні стріхи фільварку. Штаб загону, стиснутий у невеличкій хатині, спав покотом на застеленій соломою долівці, всі вдягнуті з револьверами та бомбами при руці.

Як я не був утомлений, але звичка привчила спати причаєно й сторожко. І вже незвичке шарудіння в сінях пробудило мене, і я в ту ж мить сидів на соломі, хапаючись за зброю. Черепок з лоєм, — освітлення того часу, — ще не загас на столі, і в його хитливому блиманні я пізнав вартового з передньої чоти, на роздоріжжі з фільварку. Обліплений мокрим снігом він ледь розплющував очі, а в сінях за ним ще ворушилися якісь прихожі.

— Що сталося?

— Та злапались-мо...

— Кого злапали?

— А біс його зна... Привелись-мо його зі собою...

— Давай сюди...

Сну вже не було. Розмова наша збудила й інших, що посідали на соломі.

Вартовий упірнув назад у темні сіни. За хвилинку в хату вступила мовчки якась висока постать і так само без звуку спинилася біля одвірку. Світло черепка не сягало аж до порога, а ще й високо під стелю. І з цілої постаті можна було розібрати лише її височину. Голова губилася в сутінку під стелею. Із своєї позиції на соломі я найкраще бачив поли доброї селянської свитки й високі чоботи.

Очікуючи, що це якийсь селянський парубок, я звернувся до нього по-українськи. Постать мовчки зробила кілька кроків у світляний круг, і я зразу розпізнав, що це не селянин. А він далі стояв без звуку, тримаючи руки за плечима. Вартовий виступив уперед.

— Що, він німий, чи що ?

— Ні, говорить, але ніхто з нас його не розуміє. Мабуть, німець...

І вартовий оповів, як у заметілі ця людина прийшла на саму заставу, бо, мабуть, не спостерегла її. Це викликало здивування, бо в таку погоду йшов у дорогу лише той, хто дійсно мав дуже важливі наміри. Які ж вони були в цього чужинця?

Під час розпитування вартового чужинець спокійно розглядався по хаті, не виявляючи жодного занепокоєння, і, нарешті, зробив крок до лавки й сів. І тут по незручному положенні його тіла я зразу пізнав, що він має зв'язані за спиною руки.

А вартовий у той час викладав на стіл відібрані від чужинця речі. Деякі товариші цілком пробудилися зі сну і, присунувшись до бликавки, роздивлялися ці дрібниці. Був там гаманець з невеликою сумою грошей, нотатник, цигарниця, годинник і, нарешті, паспортова книжка. Речей небагато, але все дорогі вироби й підібрані так, як би цього не міг зробити звичайний бандит... А прихожий усе так само, ніби навіть і байдуже, сидів на лавці із зв'язаними руками й ще, здавалося, всміхався.

Я взяв у руки паспортну книжку, розгорнув біля самого каганця й зразу ж пізнав:

скельний орел — емблема З'єднаних Держав — тримав у кігтях земну кулю. Каліграфічно написане ім'я і прізвище між незрозумілим мені тоді англійським текстом та фотографія доказували, що прихожий був американець. Я наказав розв'язати йому руки. При цій нагоді він вперше заговорив.

Але ми не розуміли. І я звернувся до американця по-німецьки.

І ось тут, поволі, навіть дуже поволі, як говорить чужою мовою по-книжному вчена людина, американець почав відповідати. Так з годину тривав його допит. А він спокійно сидів на лаві, розтирав затерплі руки й невинними німецькими фразами відповідав мені. Я перекладав його відповідь, й усі із здивуванням слухали, що американський громадянин Майкл Смайлз об'явився з-за океану, щоб ознайомитися з Україною...

Було дивно, що він не залишився десь у заплілі, як це робили тоді деякі нечисленні чужинці, що прибували із Заходу на Україну. Було дивно, що він у такій халепі блукає вже кілька днів, шукаючи, як сам признався, якого-будь повстанчого загону, щоб приєднатись до нього. Про його українське походження ніхто з нас тоді й не згадав. Але якби це й було нам відомо, то мало б зменшило недовір'я до дивовижного чужинця...

Допит закінчився. До рана ще було далеко. Товариші знов покотом лежали на соломі. Я покликав вартового, щоб сидів у хаті при чужинцеві аж до рана. А він спокійно повалився на соломі під лавкою, так ніби був старим повстанцем, якому це є найбільш природним...

Такими то шляхами до нашого загону вступив новий повстанець, козак Майкл Смайлз.

На другий день, при ранішньому виступі з фільварку, отаман загону ще перепитав про його військову кваліфікацію й приділив його до однієї з наших кулеметних тачанок. А старшому на ній було наказано, що в разі якого-будь підозріння перша куля належить американцеві. Це ж я переклав і Смайлзові. У відповідь була лише усмішка. Але якщо у взаємовідношенні людей усміх грає найголовнішу роль, то я був переконаний, що з приходом Майкла Смайлза загін зробив добре придбання. І не помилився.

Того ж таки дня нас перестріли червоні саме при виїзді з якогось села. Безвихідність положення подвоювала наш опір. Ми щасливо пробилися, завдавши ворогові тяжких втрат. Найбільшу роль у бою відіграли наші кулеметні тачанки й особливо одна з них, на якій при кулеметі залишився цілим лише Смайлз. Спокійною рукою і вправленим оком опановував він свій кулемет. Було аж дивно, що вперше в житті, опинившись на незвичкільному йому степовім танку, яким були тачанки, він зразу схопив істоту їхньої тактики. Його тачанка найбільше косила ворога, вихром міняючи місце, й дала можливість нам опам'ятатися... З того часу Майкл став на тачанці старшим, й жодне підозріння вже не діткнулося його поведінки...

То вже був, власне, останній день нашої втечі. Кліщі ворога потрохи слабшали. Ми дісталися до регулярної армії й були чинними на її найдалі висунених передових позиціях. Але наш загін, як і кожен повстанчий загін, мав дуже мінливий склад. Хлопці

приходили й знов відходили. Почалася оранка — було їх менше, скінчилася сівба — більше. Та ядром загону все залишався той гурток, що творили ще повстанці з Лівобережжя. Вони не мали куди йти додому. Вони тримали повстанчу традицію.

Мені кілька разів доводилося покидати загін. На довший і коротший час. Мав я часом іншу працю й інші завдання. Але, повертаючись до загону, я завжди заставав там Майкла Смайлза, нашого американця, як ми його називали. Він уже трохи навчився по-нашому, тих кількадесят слів, найпотрібніших у козацькому житті, і став найвідомішою особою в усіх повстанчих загонах околиці. Чутка про козака-американця, найвлучливішого кулеметчика, вже ходила по селах. Від полонених москалів ми знали, що й червоні довідалися про нього.

Я часто розмовляв з Смайлзом. Але він занадто явно уникав балачок на його персональні теми. Так ніби соромився. Та зовнішні обставини його життя мене цікавили менше. Найбільше — внутрішня сторона його рішення прийти на Україну, щоб воювати поруч нас, українців з діда-прадіда. На подібні питання я ніколи не діставав від Смайлза відповіді. Він уникав їх, завжди тримаючи мене самого в вогні власних запитів. І з них було видно, що не даремно він прогаяв кілька місяців у Берліні й Парижі після залишення Шербурґу. З тим незначним матеріалом, що був там у книгозбірнях відносно України, він встиг добре ознайомитися. Але я бачив, що його цікавлять не мертві факти й сухі професорські дати. Він шукав між ними життя. Часом з його розпитувань здавалось, що цей юнак хоче вхопити якусь нитку, яка б зв'язала те минуле, з якого вийшов його предок, з тим сучасним, яке захопило нащадка. Здавалося, що він до кінця хотів зрозуміти і нам ще досі неясну річ: як і чиею виною з вільнолюбивого козацького роду став з бігом віків сонний велетень, що так ґрунтовно прогаював сигнали великих історичних діб...

У такі моменти наших розмов, коли його запити й мої відповіді ось-ось сходилися на якомусь вістрі проблеми, — у такі моменти мені страшенно кортіло прямо запитати його, невже він справді почуває себе українцем, сином того народу, заради якого ризикує своїм життям. Так я раз і зробив. Смайлз був спочатку здивований, навіть на хвилинку замислився, але нарешті дав цілком недвозначну відповідь: "Ні, ні! Він не почуває себе українцем. Але його цікавить, вельми цікавить боротьба цього народу, народу його предка"...

Була це дуже поверховна відповідь, та була це відповідь неґативна. Одначе я частіше замислювався над її щирістю. Але чому Майкл Смайлз не міг бути щирим у цім питанні? Людина, яка щодня з нами, повстанцями, розділює жереб життя й смерті, — така людина, звичайно, в подібних питаннях не бреше. Але чому в такому разі нащадок сотникового сина Михайла Смільського ризикує головою й серцем у цій небезпечній для чужинця грі? Може, величні проблеми права й справедливості так голосно промовили до його серця, що не дали йому спокою, аж поки він сам не взявся за зброю, щоб боронити справедливу справу народу свого предка. У його випадку я хотів вбачати аналогію з деякими палкими головами, що, буває, віддають себе цілих на службу чужій ідеї, яка з них робить своїх найвідданіших слуг. От як шотландська шляхта дала

Хмельницькому полковника Кривоноса, чеські вигнанці — гетьмана Орлика й німецькі ландскнехти — полковника Кеніґсена, батуринського оборонця...

Лише пізніше я вже цілком зрозумів, що хоч Майкл і був щирим, називаючи себе лише американцем, але це не була правда. Чи бодай не вся правда, яка керувала його поступуванням. Це, панове, не парадокс. Слова наші, контрольовані свідомістю, не завжди є виразником того, що є в нашій істотності. При всій нашій щирості, і навіть глибоко пересвідченій щирості, вони часто фіксують лише те, що плаває тільки на поверхні нашої душі. Усе ж, що ще зріє в нас, усе, що навіть і дозріло, але не вийшло з підсвідомості, — все це ще не може стати здобутком слів. Так було й зі Смайлзом.

Він говорив одне, а глядячи на нього збоку, я не вірив йому. Не міг вірити. Бо, сам цього не знаючи, не усвідомлюючи ще, він був українцем, був козаком кожним атомом свого тіла. Бо все те українське, що з його предка Михайла Смільського було, що розпорошилося по роду вірджінських Смайлзів — все те якимось дивним шляхом спадковості сконцентрувалося в нащадкові.

Ні, я не вірив Смайлзові, бо якби повірив, то мусів би сумніватися у власних змислах. Я кілька разів придивлявся до нього так, що він не помічав мого слідкування. От, наприклад, як він співав з козаками. Він не розумів ще всіх слів, але його голос так певно йшов шляхом відчуття пісні, як це не могло б бути в жодного чужинця. Це бо співав не американець Майкл Смайлз, випадковий боєць за цю землю й нарід, але козак Михайло Смільський, що його душа виросла з цих звуків і темпу. Він дуже швидко навчився розгонистих степових танців, і коли б хто з вірджінців побачив, як він літає в танковому колі, — ніколи не признав би Майкла за нащадка річмондських Смайлзів. Я бачив його й у бою, цілого зосередженого на своїм кулеметі. Глибока борозна сторчма перетинала чоло, наїжувалися брови, руки впевнено водили кулеметом, як маляр велетенським пензлем. А там, де його очі втиралися в ворожу лаву, — там сік металевий дощ куль... І те грімке "Слава", що вилітало з його грудей, могло бути лише від козацького завзяття української душі.

Пам'ятаю, раз загін зупинився серед піль, у розлогіх балці. Був вітряний день на початку червня. Один з тих незрівнянно прекрасних перших днів літа, що їх знає лише Україна. Хмари немов застигли на небі білими купами. Трави й жита вигиналися незрівнянною грацією руху. Тонкий аромат квітучого жита тягнувся струмками через повітря... Така благодатність росту, безконечного щастя очікуваної плідності, повнота симфонії руху й шуму — здійсмалися над країною, що не можна було не помітити їх і не зрадіти їм. Я випадково побачив Майкла. Відділившись від загону, він стояв на краю дубового гайку й роздивлявся по виднокрузі. Його чуб тріпався на вітрі, як високі межі трав, очі сяяли й обличчя світилося від внутрішнього вогню. Воно усміхалося до якоїсь дорогої істоти, що на хвилях квітучих жит мчить над цією землею, тулиться до трав, жартує з вітром і сміється, сміється злотою радістю блакитного неба. Так лише залюблений юнак виглядає свою милу, як тоді приглядався Майкл Смільський, козак з діда-прадіда подивляв предківську землю й не міг насититися її красою...

Одного разу Майкл почав мене розпитувати й про Смілу, звідкіль походив його

предок. Він надіявся, що таки пощастить йому побувати там. А поки що я оповідав йому про це містечко. Про могили в його околиці, які бачили ще скитів, про його козацькі городища, тихий, майже нерухомий Тясмин, непроходиме Ірдинське болото... А Майкл, слухаючи мене, виглядав, як заблуканий син, що розпитується про давно покинутий батьківський дім.

Але знов приходили інші розмови, і Смайлз давав зрозуміти, що він тут лише чужинець, американець, тимчасовий повстанець партизанського загону, який нарешті таки повернеться до своєї Вірджинії. Та я не вірив. Бо бачив, як з попелу американської прерії знов зростається Фенікс української душі...

Одного вечора ми зупинилися на нічліг у малому фільварку над Бугом. Загін довго планував напад на одне містечко, в якому лютувала виїзна комісія чека. Тепер ми були на шляху до нього. Напад хотіли зробити на світанку, коли охорона найміцніше спить. З нічлігу мали вирушити опівночі.

Фільварок був осторонь від головного шляху й дуже годився нам за вихідний пункт нападу. Була це невелика оселя. Два чи три довжелезні присадкуваті будинки, криті соломною. Порожні довгі стайні. Величезні стодоли, старі скирти злежалої соломи. Усе це тяглося здовж стрімкого берега Бугу, що кільканадцять метрів долі творив прудкі, глибокі вири.

Був дуже гарячий вечір. Потомлені денною спекою, певні у своїй безпечності, готові до нічного маршу, ми спочивали зараз же після заходу сонця, щоб бути свіжими на ранок. Всі лежали покотом між стодами на свіжій траві, забезпечені лише незначними сторожами наблизку. А воно сталося перед північчю...

Москалі таки вислідили наш табір і ще за світанку почали оточувати нас. А ми спокійно відпочивали. За гарячим вечором прийшла так звана горобляча ніч. З духотливим, майже нерухомим повітрям, зоряним небом і грізними блискавками далеких громовиць. Обтяжені втомою безпечно спочивали, а довкола втягувалося вороже коло. Виходу вже не було... Вільним шляхом залишили нам лише крутий берег, а долі бугські вири... І коли сипнули ворожі кулемети, то сталося щось страшне. Очманілі від несподіванки, у півсні, гинули козаки майже безборонні. Билися лише невеличкі гуртки. Не було ані зв'язку, ані проводу, ані можливості скупчитися. Запалені скирти горіли в тихому повітрі, як велетенські смолоскипи, і в їхньому кривавому сяйві безнадійно відбивався наш загін.

Не було жодного сумніву, що все втрачено. Тачанки з кулеметами були захоплені в першу чергу, у багатьох козаків бракувало і зброї, і набоїв. Більшість кинулася врозтіч, але московський кордон забивав їх, як б'ють зайців, загнаних до польовничого кола. Лише кілька горсток боронилося зі стодел, які москалі вже підпалювали. Декого взяли в полон, і їхня доля була гірша від долі забитих.

З кількома повстанцями я теж устиг замкнутися в стодолі. Але ми дали лише кілька сальв: з нами не було патронів. І коли стодола почала горіти, то ми висадили ззаду кілька дилів і кинулися наутіч. Нас привітав кулемет: ворожі чати стерегли всі закутки. Не було виходу: кожен мав сполягати лише на власні сили.

Вискочивши зі стодоли, я кинувся до хат. Із задньої сторони одної з них була цілковита пітьма, бо туди не досягало світло палаючих ожередів. Але кулемет стрекотав десь так близько, що я мусів упасти під стіною. Я лежав у лободі, а зараз же над моєю головою кулі втиналися в стіну з огидним тьопанням. Глина сипалася на спину. Ані встати, ані лежати. На мить кулемет замовк. Я підвів голову й побачив, що кілька кроків переді мною приставлена драбина від височезної грушки кудись під солом'яну стріху будинку. Гадюкою я доповз до неї. Біля грушки був ще більший сутінок. Не пам'ятаю, як я вислизнув на драбину й миттю був під стріхою. Там чорнів отвір на сіновал. Без жодної думки я вховзнув до нього й уже був на піддашші. У глибокій пітьмі я був зовсім безпомічний, але страх переміг усі сумніви, і я поліз у глибину. Довкола було не сіно, а солома, майже під саму стріху. І я кертницею зачав запорпуватися в неї. По пояс, по груди, по вуха, з головою. А надворі вже догасав гамір бою. Звідтіля ще глухо було чути окремі вистріли, зойки, тріск вогню й крики. Нарешті все затихло.

Світанок мав уже наступити. Що діялося на фільварку? Та як про це я міг довідатися, не зрадивши сам своєї криївки? І нарешті знайшов спосіб. Обережно, за кожним рухом прислухаючись до оточення, я почав поволі виповзати з полови, доліз по ній аж до стріхи й соломина за соломиною почав розгортати сніпки. Встромивши голову між розсунуті сніпки, міг добре вже бачити, що робилося переді мною, саме над стрімким обривом Бугу. Там якраз стояв ряд кількадесяти людей. Ні, не стояв, бо деякі покалічені сиділи, деякі поранені спиралися один на одного. Серце моє захололо. Це були ті, що попалися в полон. Тяжко було мені звіддала пізнавати кожного з них, поранених, посмалених, покалічених... Про те, навіщо їх тут вишикували, не могло бути жодного сумніву. Три кулемети, за якими сиділи шкіряні люди, стояли проти цієї лави смерті. Але полонені мовчали. Навіть покалічені не стогнали. І від їхньої мовчанки ставало ще жахливіше... Я ж цілком забув за себе і так натискав головою на сніпки, що дивуюся, як не вилетів на стріху.

Чого ж вони очікували? Присуду?... А з хати напроти вийшло кілька осіб, мабуть, командантів цих шкіряних людей. Вони спинилися за одним кулеметом і попереду виступив якийсь семітський тип. Я бачив горбатий профіль, товсті губи й синяву недавно виголеного підборіддя. Він тримав у руці якийсь папір, і я чекав, що то буде присуд для полонених. Жид подивився в нього й звернувся до лави по-українськи. Кожне його слово виразно долітало до мене.

— Хто з вас американець Майкл Смайлз? Хай вийде вперед!

Думка про Смайлза мені не приходила в голову, і я не шукав його серед полонених. Яке ж було моє здивування, коли з лави виступив на два кроки вперед козак. Це справді був Смайлз. Обшарпаний, обсмалений, чорний, підтримуючи однією рукою другу, мабуть, поранену, він все ж стояв рівно перед лавою. Жид почав говорити спочатку по-англійськи, але після кількох слів перейшов зразу ж на німецьку. Що, мовляв, в останній мент з цього паспорту (він затріпав Майкловим паспортом) штаб довідався, що серед бандитів є американець. До цих бандитів він, Майкл, звичайно,

пристав з нерозуміння, за що б'ється пролетаріат... Але щоб дати йому, мовляв, можливість спокутувати свою помилку, він пропонує Смайлзові перейти на службу революції. А революція не забуде ані його каяття, ані його вірної служби... Інакше його чекає доля цих бандитів. І жид показав на приправлені кулемети...

Козаки в лаві, звичайно, не розуміли нічого з жидової пропозиції. Але з того, як усі їхні обличчя були звернені до Смайлза, видно було, що вони здогадувалися, в чім справа. Можете уявити, що відчували ці присуджені вже до смерті істоти, бачачи перед собою людину, якій давалося право вибору між життям і смертю... Навіть шкіряні люди вдивлялися в Смайлза напруженим зором.

А Смайлз стояв рівно, ані рухом не виявляючи свого відношення до пропозиції чекіста. Не знаю навіть, чи він слухав її. Бо при перших словах жида на його обличчі заграє усміх, а очі задивилися до обрію за фільварком... Я тремтів від жахливого напруження і притискався головою до сніпків, щоб нічого не втратити з його рухів і слів. А Майкл мовчав.

— Ну, так відповідайте, — по хвилині даремної мовчанки крикнув жид. І додав нетерпляче: — Що ви, американець, можете мати спільного з цими петлюрівськими бандитами ?

Майкл здригнувся, так ніби тепер лише дійшли до його свідомості слова чекіста. Але ще нічого не відповідав. Лише обернувся до відсудженої лави, яка без руху дивилася лише на нього. Це тривало хвилину, безкінечну довгу хвилину... Майкл знов обернувся до жида. я почув його повільні, виразні українські слова:

— Я не американець, а український козак, Михайло Смільський...

Потім поворот, два кроки назад і він знов стояв серед відсудженої лави...

Запанувала тиша. Страшна, передсмертна тиша. А жид шарпнувся назад і високим злим голосом не закричав, а впрост заверещав:

— Вогонь!!!..

Кулемети затріщали до лави...

* * *

— Я не пам'ятаю далі вже нічого, — докінчував Давид. — Опам'ятався десь аж ввечері, коли чекісти покинули фільварок. З розстріляних не спасся ніхто. Хто не загинув від кулі — залишився в бугському вирі... Десь там завершив колобіг свого роду український козак Михайло Смільський...